

חליצה קניין

חליצה - קניין או פטור

הירושלמי מעלה מחלוקת מעניינת בנושא חליצה:

רב אומר: חליצה - קניין, שמואל אמר: חליצה - פטור (ירושלמי פ"ג ה"א).

מה הנפקא מינה של ספק זה? הירושלמי מביא שני סוגים של נפקא מינה: איסור לקרובים לאחר החליצה, וההיתר לערוך את החליצה עצמה. ראשית, למאן דאמר חליצה קניין, החולץ אסור בקרובות החלוצה והיא אסורה בקרוביו מעיקר הדין, ולא רק מגזרה דרבנן. ולכן אם נופלת לפניו קרובה שלה לייבום - היא צריכה להיות פטורה לגמרי מחליצה ומייבום, כדן קרובת אשתו. שנית, למאן דאמר חליצה קניין, לעתים יהיה אסור לו לחלוץ: אם הוא כוהן גדול, ואחיו מת, לכאורה יהיה אסור לו לחלוץ, שהרי בכך קונה אלמנה, ואסור לכהן גדול לכנוס אלמנה.

ה'פני משה' (שם) מסביר שמאן דאמר חליצה קניין סבור ש'כאילו קנאה תחילה, אלא שפטרתה החליצה'. הרידב"ז מוסיף ומבאר שלדעה זו, אם חלץ, מסתבר למפרע שהזיקה הייתה קניין גמור, ולכן דין החלוצה כדן גרושתו. כך אכן משמע בסוגיה, המשווה בשלב מסוים את חלוצתו לגרושתו.

הסוגיה (שם) מגיעה למסקנה שחליצה היא פטור ולא קניין. אך עדיין ייתכן שאפשר לדבר על חליצה כקניין, במובן אחר. קשה להבין איזה מנגנון יכול לשוות את החלוצה כאשתו למפרע. אך ייתכן שעצם פעולת החליצה נתפסת כפעולה של קניין, ולא של פטור. אולי פעולת החליצה לא נתפסת כגירוש היבמה מן הבית, אלא כאקט שיוצר קשר אישי בין החולץ לחלוצתו, קשר שאמנם אינו ברמה של אישות מלאה, אך הוא בכל זאת קשר אישתי מסוים.

כך, למשל, נראה הכרחי, בביאור דעתו של ר' עקיבא. הגמרא (מד ע"א) מדייקת במשנה שלדעת ר' עקיבא - קרובות חלוצתו אסורות עליו מדאורייתא. מדוע?

מר ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן: היינו טעמא דר' עקיבא, דאמר קרא 'בית חלוץ הנעל' - הכתוב קראו 'ביתו'.

אם נאמר שר' עקיבא סבור שחליצה היא קניין במובן המלא של הביטוי, כדעת רב בירושלמי, הרי שאנו תולים אותו בדעה דחויה. ועוד, שמהלימוד משמע שהכתוב קורא ליבמה 'ביתו' דווקא לאחר החליצה. נראה להסביר שלדעת ר' עקיבא עצם פעולת החליצה אינה פעולה של ניתוק, אלא של בניין. אי אפשר לדחות את היבמה, בלי ליצור

קשר כלשהו בינה לבין אחד האחים. קשר כזה יכול להיות מלא ושלם - על ידי ייבום, ויכול להיות חסר וחלקי - ע"י חליצה. בשני המקרים כתוצאת לוואי נפטרים האחים האחרים והצרות האחרות, אך המהלך היסודי הוא של קשר, ולא של ניתוק.

דין נחלה בחולץ

המשנה קובעת:

(פ"ד מ"ז).

החולץ ליבמתו הרי הוא כאחד מן האחי' לנחלה

הגמרא שם מקשה: מה ההווא אמינא? ברור שהוא כאחד מן האחים לנחלה! הגמרא משיבה:

סלקא דעתך אמינא: חליצה במקום ייבום קיימא, ונשקול כולהו נכסי, קמ"ל (מ ע"א).

המייבם נוטל את כל נכסיו של אחיו המת. הגמרא מציעה הווא אמינא שגם החולץ נוטל את כל נכסיו אחיו המת, כיוון ש"חליצה במקום ייבום קיימא". הגמרא בהמשך אמנם דוחה הווא אמינא זו, אך בשלב זה לפחות נראה שהגמרא אכן סברה שחליצה אינה רק ניתוק, אלא יש בה גם אלמנט של קניין - גם בחליצה האח מקים את בית אחיו במובן מסוים, ולכן יש הווא אמינא שינחל את ירושתו.

ביאת קטן וחליצת גדול

המשנה קובעת: "מצווה בגדול לייבם" (פ"ד מ"ה). הגמרא (לט ע"א) מביאה מחלוקת מה עדיף - ביאת קטן או חליצת גדול. ייתכן שמחלוקת זו תלויה בשאלה בנוגע לאופי דין "מצווה בגדול" - האם המצווה היתרה שיש בגדול היא בסך הכל סדר עדיפויות בתוך המצווה עצמה, או שרק הגדול מוגדר כיבם. אם רק הגדול מוגדר כיבם, הרי ש"במקום גדול, ביאת קטן לאו כלום היא", כלשון הגמרא (אף שנראה שבדיעבד קונה). אם מדובר רק בסדר עדיפויות, אולי חשיבותו של ייבום תגבר על חשיבותו של גדול. לחילופין, אולי כולי עלמא מסכימים לגבי משמעותו של דין גדול, אך נחלקו לגבי אופיה של החליצה, וכפי שהצענו - האם חליצה היא רק הליך פורמלי של שחרור מהזיקה, שאז אין בחליצה שום קיום של המצווה המיוחדת המוטלת על הגדול, או שהחליצה יוצרת קשר אישי מיוחד בין החולץ לנחלת, מעין אלטרנטיבה לייבום, שאז יש ערך מיוחד בכך שיבצע אותה הגדול, שעליו מוטלת המצווה.

הגמרא בהמשך מקשה, מדוע במקרה שהאחים מסרבים חוזרים לגדול וכופים אותו לחלוץ. ברור לגמרא שכאשר הגדול מסכים לייבם או לחלוץ יש לו עדיפות, אך הגמרא אינה מבינה - מדוע כאשר כולם מסרבים יש עדיפות לכפות דווקא את הגדול לחלוץ. ומשמע שבשלב זה לדעת הגמרא אין עדיפות בחליצת הגדול כאשר זו נעשית בכפייה. נראה להסביר הווא אמינא זו לפי הצעתנו לעיל, ולומר שיש שני מסלולים בחליצה:

חליצה רגילה היא קניין, אך חליצה בכפייה היא פטור. חליצה הנעשית בכפייה אין בה יצירת קשר מיוחד בין החולץ לחלוצה, אלא רק ניתוק. לכן בחליצה מעין זו אין שום נפקא מינה מי החולץ, כפי שאמרנו לעיל. למסקנה הגמרא דוחה: "כיוון דמצווה עליה דידיה רמיא, לדידיה כייפינן". לא ברור האם יש כאן תשובה עקרונית - שגם חליצה בכפייה יש בה יצירת קשר; או תשובה טכנית - שבכל אופן הפנייה האוטומטית היא לגדול.

הגמרא בהמשך (לט ע"ב) מציעה, שכולי עלמא מודים שביאת קטן עדיפה על חליצת גדול, אלא שנחלקו - האם חליצת גדול עדיפה על חליצת קטן. כאן נראה בבירור שנחלקו בנקודה השנייה שהזכרנו, היינו - אופיה של החליצה.

איסור האחים והצרות

הגמרא מביאה מחלוקת בנוגע לאיסור הצרות על האחים:

איתמר: החולץ ליבמתו וחזר וקדשה. אמר ריש לקיש: הוא אין חייב על החלוצה כרת, והאחין חייבין על החלוצה כרת; על הצרה - בין הוא ובין האחים חייבין על הצרה כרת. ורבי יוחנן אמר: בין הוא ובין האחין אינן חייבין לא על החלוצה כרת, ולא על הצרה כרת (י ע"ב).

לדעת ריש לקיש, החולץ אינו חייב על החלוצה כרת, אך כל שאר האפשרויות מחייבות כרת דאשת אח (היינו - הוא בשאר הצרות, או שאר האחים על החלוצה ועל הצרות). לדעת ר' יוחנן, מרגע החליצה אין כבר שום חיוב כרת במערכת.

נראה שאפשר להציע הבנה מעניינת בשורש המחלוקת. ייתכן שנחלקו בנוגע לחקירה - האם דחיית איסור כרת דאשת אח מפני מצוות ייבום תלויה בזיקה או בייבום ובחליצה בפועל. לדעת ר' יוחנן, עצם קיומה של זיקה דוחה איסור אשת אח, ולכן כל השותפים בזיקה - כל האחים וכל הצרות - כבר הופקעו מאיסור כרת. לעומת זאת, לדעת ריש לקיש רק ייבום או חליצה בפועל דוחים את הכרת דאשת אח, ולכן הכרת הופקע רק מהחולץ ומהחולצת.

אך הבנה זו צריכה עיון. גם אם נאמר שייבום דוחה איסור אשת אח מדין "עשה דוחה לא תעשה", מדוע לדעת ריש לקיש גם החליצה דוחה אותו, הרי אין ביניהם כל סתירה בפועל?! ומדוע לדעתו גם החליצה מפקיעה את איסור הכרת?! לפי הצעתנו הדברים פשוטים כביעתא בכותחא. אם ריש לקיש רואה בחליצה קניין, הרי שגם היא מתנגשת ברמה מסוימת עם איסור אשת אח, וממילא, העיקרון של "עשה דוחה לא תעשה" מתייחס גם למקרה של החליצה.

חליצה פחותה

הגמרא בדף כו ע"ב דנה בנוגע לחליצה פחותה, היינו - חליצה שבאה במקום שאי אפשר היה לייבם (כגון: החולץ לאחות חלוצתו). יש אומרים שחליצה כזו אינה יכולה לפטור את האחים ואת הצרות, אלא רק את החולץ ואת החולצת, ויש החולקים.

מה שורש הדין שחליצה פחותה אינה פוטרת את האחים ואת הצרות? לעיל הצענו שישנם שני מסלולים בחליצה - חליצה שהיא קניין, וחליצה שהיא ניתוק. ייתכן שחליצה שהיא קניין שייכת רק במקום שיש אופציה של ייבום. כשאי אפשר לייבם - החליצה אינה קניין אלא ניתוק. חליצה של קניין יכולה לפטור את האחים ואת הצרות, כיוון שהיא מעין הקמת שם זוטא לאח המת. חליצה של ניתוק רק פוטרת את החולץ מזיקתו הספציפית לחולצת, כיוון שאין בה משום הגשמת הייעוד המצופה, ואפילו באופן חלקי ופגום.

בגמרא בדף נא ע"ב, משמע שדין זה תלוי בשאלה האם יש זיקה, היינו - האם כבר עצם המצב של זיקה יוצר ליבמה מעמד של מעין מקודשת לגבי היבמים. אפשר להסביר, וכן משמע בראשונים, שכל הבעיה היא שחליצה פחותה אינה מועילה להפקיע זיקה. ואם אין זיקה, ממילא גם חליצה פחותה יכולה להתיר את היבמה ואת צרותיה לשוק. אך לפי ההבנה שהצענו לעיל, אפשר להסביר אחרת - כל ההבנה שחליצה היא מעין קניין תלויה בהבנה שיש זיקה, כיוון שהקניין של החליצה נבנה על גבי הקניין של הזיקה. בניגוד לייבום, שהוא מעשה קניין מובהק, החליצה צריכה תשתית של קניין קיים. אנו הסברנו שכל הבעיה בחליצה פחותה שאין היא מצליחה להגיע לרמה של חליצת קניין. אך למאן דאמר שאין זיקה, לעולם החליצה אינה קניין, וברור שהוא סבור שגם חליצה שאינה קניין פוטרת את האחים ואת הצרות.